

Інна ДОРОШЕНКО

аспірант кафедри соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
НПУ імені М. П. Драгоманова

Ключові слова: мовна підготовка,
педагогічна освіта, українська мова, іно-
земна мова, носій мови, мовна політика.

Вивчення мови – рідної та іноземної – завжди розглядалось як одне з визначальних у системі освіти будь-якої країни світу. Тим часом, в освіті колишнього СРСР цей сегмент існував не тільки в полі недостатньої уваги, але й цілеспрямовано стримувався як такий, що «розмиває ідеологічні підвалини» тогочасного способу буття. Натомість упроваджувалась так звана «русифікація», яка витісняла рідну (національну) та іноземну на задвірки навчального процесу й посилювала вивчення російської мови, інтерпретовану як «мова міжнаціонального спілкування». Насправді ж, мовні стратегії були вкрай міфологізовані та ідеологізовані. Повернення до дійсної мовної освіти потребує викорінення означеного підходу, а водночас – низки суперечностей, які переповнювали мовну освіту.

УДК 37.014.542:81'1
DOI 10.31392/NPU-VOU.2021.3(82)11

**ОСОБЛИВОСТІ
РЕАЛІЗАЦІЇ
МОВНИХ СТРАТЕГІЙ
У ВІТЧИЗНЯНОМУ
ПРОСТОРІ
ПЕДАГОГІЧНОЇ
ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ
ІСТОРИЧНОГО
РОЗВИТКУ**

© Дорошенко І., 2021

У статті розглядаються принципи ідеологізації мовної освіти; денаціоналізації мовних освітніх стратегій. Наголошується відсутність комплексних методів навчання та практичного спілкування з носіями мови.

Зазначено, що мовна предметність в освіті майбутніх педагогів є одним з базових компонентів їхньої професійної підготовки, а розвинутість усно-мовленнєвої комунікативної компетенції становить необхідну умову їхньої подальшої практичної діяльності. В освітньому просторі СРСР, у педагогічних навчальних закладах мовна підготовка була підпорядкована ідеологічним постулатам побудови комуністичного суспільства. З одного боку, формально існували законодавчі умови для здійснення мовної підготовки в Україні на національному ґрунті, а з іншого система суспільних пріоритетів вибудовувалась таким чином, що престиж української мови в суспільних відносинах та в системі освіти був штучно занижений.

Актуальність, постановка проблеми. Мовне питання в Україні зберігає на сучасному етапі його розвитку свою актуальність і як власне лінгвістична проблема, і як проблема філософська, соціологічна, і як один з елементів суспільно-політичного дискурсу. Залишаються дискусійними можливі механізми врегулювання мовної ситуації на якісно новому рівні, який би дозволив досягти, з одного боку, максимальної комунікативної віддачі, з іншого – достатнього з огляду на вимоги збереження національної ідентичності й самобутності ціннісного наповнення.

Низка суперечностей реалізації мовних стратегій у вітчизняному просторі педагогічної освіти беруть своє походження з радянського минулого. В цьому контексті, об'єктивно оцінюючи стан справ з вивчення мов – рідної (національної) та іноземної мов в системі колишнього СРСР, зауважимо, що в тоталітарній країні іноземна мова не могла повноцінно розвиватися з багатьох причин, а саме культурна закритість, відсутність потужної інноваційної складової у самій освітній системі, соціальна байдужість громадян до знань з іноземної мови тощо. Своєю чергою національні мови на теренах СРСР зазнавали прямих чи прихованих утисків.

Мета статті полягає в системному осмисленні реалізації мовних стратегій у просторі педагогічної освіти, зокрема в системі колишнього СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі вивчення проблематики мовних стратегій у педагогічному процесі корисними виявилися наукові, педагогічні та філософсько-освітологічні напрацювання таких дослідників, як В. Андрущенко, Н. Базиляк, В. Безлюдна, Р. Вернидуб, Л. Войналович, Ю. Гончарук, І. Коляска, В. Кремень, Л. Мацько, Н. Осіпчук, М. Паракіна, О. Сергійчук, С. Сисоєва, О. Яковлева та багато інших. Водночас необхідно, з нашого погляду, актуалізувати проблему інтенсифікації мовної підготовки майбутніх педагогів з огляду на незворотні зміни, що відбуваються в українському соціумі, зокрема й в освітній галузі.

Методи дослідження. Для досягнення мети застосовано комплекс дослідницьких методів, серед яких варто виокремити такі: системний і комплексний підходи, на базі яких досліджено й узагальнено змістовні компоненти мовних стратегій, метод історичного аналізу використовувався для експлікації недоліків та суперечностей мовної підготовки педагогічних кадрів у період існування України в колишньому СРСР.

Виклад основного матеріалу. Розробляючи мовні стратегії на сучасному етапі розбудови української держави, ми не повинні повторювати помилки з нашої недавньої історії. Саме тому варто дослідити **головні недоліки та суперечності мовної підготовки майбутніх педагогів у період існування України в колишньому СРСР.**

Система освіти в СРСР стала одним із соціальних інститутів тоталітарного політичного режиму, ознаки якого знайшли своє відображення й у діяльності педагогічних навчальних закладів, мовній підготовці в них. На думку фахівців, є низка недоліків такої системи освіти:

- по-перше, система освіти в період тоталітаризму не була особистісно орієнтованою, навпаки, вона сприяла розчуженості особистості в комуністичному суспільстві;

- по-друге, особистість на виході з такої системи освіти не мала перспективи самореалізації. Оскільки не було самоактуалізації особистості до досягнення поставлених цілей, викликаних власними потребами та детермінованих власними інтересами, потреби й інтереси мала держава. Точніше, особистість могла ставити перед собою цілі та досягати їх, але вони відповідали ідеології та цілям суспільства. Якщо ж не збігалися, то така особистість не могла бути вільним громадянином СРСР. А для більшості громадян бути гідним комуністом та комсомольцем, чи й просто громадянином – уже було найвищою ціллю та здійсненням самореалізації;

- по-третє, така система освіти мала суто комуністичні аксіологічні орієнтири, заперечуючи цінність як категорію, що формує систему цінностей кожної особистості;

- по-четверте, в Україні, як і в інших республіках СРСР, тоталітарна система освіти відкидала національні особливості та традиції духовного виховання;

- по-п'яте, тоталітарна система освіти не сприяла гуманізації та глобалізації освітнього процесу [12, с. 139].

Зважаючи на вищенаведене, можна констатувати, що системним недоліком у мовній підготовці на теренах СРСР, в Україні зокрема, була заідеологізованість та партійний диктат. Педагог мав бути, насамперед, носієм комуністичних ідей, а вже потім провідником культури та мови.

Аналізуючи партійні документи радянського періоду, Н. Осіпчук стверджує, що методика викладання іноземних мов розвивалася, загалом, на основі радянської педагогіки як науки і практичної діяльності, скерованої на формування радянської людини – будівника комунізму. Дороговказом до розвитку процесів навчання у ВТНЗ у радянський період стали історичні рішення XXV (1976), XXVI (1981), XXVII (1986) з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу та прийняті на їхній основі урядові постанови. Перед методичною наукою і педагогічною практикою були поставлені відповідальні завдання: практичне оволодіння іноземною мовою як засобом професійного спілкування (усно й письмово) та як засобом отримання нової інформації; розширення освітнього кругозору і підвищення культурного рівня студентів за рахунок інформації, одержаної іноземною мовою; ідейно-політичний та етичний виховний вплив на студентів засобами іноземної мови [8, с. 122].

Вищенаведені завдання переважно мали декларативний характер, оскільки влада не була зацікавлена в масовому оволодінні громадянами іноземних мов. Потенційне знання іноземних мов широкими верствами населення становило певну загрозу тоталітарному режиму – громадяни змогли б слухати іншомовні радіостанції, читати іноземну літературу, краще зрозуміти переваги демократії та кричущі порушення прав людини в СРСР.

На партійно-ідеологічний контекст мовної підготовки майбутніх педагогів у період існування України в колишньому СРСР указує В. Безлюдна. Зокрема, вона зазначає, що до основних завдань, якими керувалися вищі педагогічні навчальні заклади (ВПНЗ) на початку 70-х рр. XX ст. можна віднести такі: підготовка висококваліфікованих фахівців з глибокими теоретичними і необхідними практичними знаннями за фахом, які володіють марксистсько-ленінською теорією, новітніми досягненнями вітчизняної та зарубіжної науки і техніки, вихованих у дусі високої комуністичної свідомості, радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, які засвоїли навички організації масово-політичної та виховної роботи; постійне вдосконалення якості підготовки фахівців з урахуванням вимог сучасного виробництва, науки, техніки, культури і перспектив їх розвитку; виконання науково-дослідних робіт, які сприяють вирішенню завдань комуністичного будівництва; створення високоякісних підручників і навчальних посібників; підготовка науково-педагогічних кадрів; виховання у студентів почуття обов'язку і готовності до захисту соціалістичної Батьківщини; поширення наукових і політичних знань серед населення; фізична підготовка і здійснення заходів щодо зміцнення здоров'я студентів [2, с. 74–75].

Як відомо, у СРСР втілювалася концепція створення нової спільноти – радянський народ, яка передбачала тотальну русифікацію населення. Відповідно процеси русифікації негативно вплинули на мовну підготовку в педагогічних навчальних закладах України.

Формально в СРСР проголошувалось право навчатися рідною мовою, але на практиці такі можливості були суттєво звужені. М. Парахіна наголошує, що в СРСР існувало «демократичне» законодавче положення, що дозволяло в національних школах союзних і автономних республік нібито не вивчати російської мови. А по суті реалізація цього положен-

ня була не сумісна з перспективою навчання у загальносоюзних вишах, оскільки викладання в них здійснювалось російською мовою. Таке становище обмежувало можливість зробити кар'єру в установах і на підприємствах СРСР, де діловодство та комунікація також здійснювались російською мовою. Водночас законодавча норма для російських шкіль союзних і автономних республік фактично перетворювала раніше нормативну вимогу обов'язкового вивчення місцевої мови (мови титульної нації союзної/автономної республіки) на справу добровільну, необов'язковість якої лише посилювалася додатковими правилами – за бажанням батьків і «лише за наявності необхідних контингентів дітей» [9, с. 133]. Такі тенденції штучно зменшували потреби в підготовці педагогів, здатних вести викладання різноманітних предметів українською мовою.

Як стверджують історики, до XXI з'їзду КПРС (1959) русифікація відбувалася у двох напрямках. Перший – наближення української мови до російської, другий – «підміна» української мови російською. Процес десталінізації хоча тривав недовго, усе ж сприяв відновленню руху на захист рідної мови. Політика, яку проводив уряд щодо наближення української мови до російської з «перспективою» подальшого злиття мов, зазнала краху. У зв'язку з цим вирішено було головну увагу приділити другій програмі русифікації – впровадженню російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Протягом другої половини 50-х та першої половини 60-х років відбувався інтенсивний процес русифікації вищої школи. У вишах викладання здебільшого велося російською мовою. На початку 50-х років так було поставлено навчальний процес навіть в Українській сільськогосподарській академії, де студенти були переважно із сіл, навчальний процес проводився російською мовою. У Київському медичному інституті з 50 кафедр 45 користувалися російською мовою, у Ворошиловградському й Сталінському педінститутах навіть на українських відділеннях усі предме-

ти, крім української мови і літератури, викладалися російською мовою [11, с. 4].

У педагогічних училищах Києва до 70% лекцій читали російською мовою [7, с. 458]. В університетах міст Дніпропетровська, Одеси, Харкова, за винятком відділу української мови й літератури, предмети викладали переважно російською мовою, а медичні, політехнічні, промислові, торговельні, сільськогосподарські та економічні ВНЗ України були цілком зрусіфіковані, за винятком окремих закладів західних областей [5, с. 123].

Вищенаведені причини детермінували те, що в педагогічних навчальних закладах України в той час мовна підготовка була зрусіфікована, що призводило до обмеженого використання української мови, її недостатнього вивчення, зменшення кількості місць для студентів-мовників (українська філологія), поступового витіснення рідної мови з вишівського середовища та освітнього простору нашої держави.

Наступним недоліком мовної підготовки майбутніх педагогів у СРСР була відсутність практики спілкування в іншомовному середовищі, можливостей вільно спілкуватися з носіями іноземної мови, що вивчалася студентами. Така ситуація призводила до того, що студенти набували, передусім, навичок письма та читання в процесі вивчення іноземної мови і мали недостатній досвід вільного спілкування.

Як справедливо зауважує з цього приводу Ю. Гончарук, СРСР у короткий термін зміг розв'язати не тільки масштабні завдання загальної грамотності й переходу до загальної середньої освіти, а й пристойного рівня викладання іноземних мов у вищих навчальних закладах. Але система вивчення іноземних мов у ВНЗ формувалася тоді за умов, коли студенти не мали реальної потреби в іншомовному спілкуванні. На той час достатнім було вміння читати й перекладати [4, с. 66].

Знаходячись за «залізною завісою», СРСР як тоталітарна політична система не потребувала широкого розповсюдження іноземних мов у післявоєнний період, а на-

вички іншомовного спілкування не набували практичного втілення. У СРСР сформувався так званий традиційний метод викладання іноземних мов, який мав свої недоліки й переваги.

З погляду Н. Кульги, традиційний метод є прийнятним для тих, хто насамперед зацікавлений у вивченні письмової мови. Поширення такої методики в СРСР було зумовлене саме цією її метою – щоб науковці й інженери були здатні прочитати наукові джерела іноземною мовою, зрозуміти зміст професійних статей та монографій. Мабуть, єдина вада традиційного методу, окрім довготривалого курсу навчання, полягає в обмеженому досвіді розмовної мови. Однак практика доводить, що проблеми «мовного бар'єру», контекстного вживання ідіоматичних висловів, сленгової й розмовної лексики найкраще долати засобами комунікативного підходу [6, с. 61].

Продовжуючи вищенаведену логіку, Н. Базиляк зауважує, що історично низький рівень розвитку в Україні мовних стратегій обумовлений наявністю політичної застерезливості щодо вивчення іноземних мов і політики обмеження спілкування народів у колишньому СРСР та відсторонення України від загальноєвропейського діалогу. Сьогодні досить поширеною практикою є вивчення кількох іноземних мов. У колишньому СРСР цей процес обмежувався. Те, що не вимагалося самим життям, не сприймалося як нагальна необхідність. А тому й до вивчення іноземних мов вироблялося ставлення як до «повинності», яку треба відбутися, сидячи на шкільній або університетській лаві. Усіх традиційно навчали однаково. Зовсім не враховувалося те, що користувача іноземної мови готувати і швидше, і дешевше, адже за наявності певних методик вже за 6–8 місяців можна домогтися пристойного результату. Тим часом переважну більшість тих, хто вивчав англійську, німецьку, французьку, іспанську (котрі домінували в навчальному процесі незалежно від потреб та інтересів громадян) потрібно було вчити саме як користувачів – для спілку-

вання, читання професійної літератури тощо. Держава витратила величезні кошти на багаторічне навчання іноземним мовам у системі середньої і вищої освіти, але коефіцієнт віддачі від їх вивчення був надто низьким. Це було пов'язано з тим, що не було потреби в іншомовному спілкуванні, треба було, у найліпшому разі, вміти читати і перекладати [1, с. 138–139].

Можна констатувати, що під час здійснення іншомовної підготовки майбутніх педагогів домінував саме традиційний метод викладання, який не був спрямований на практичне застосування отриманих знань та навичок, не передбачав знаходження в іншомовному середовищі.

Суттєвим недоліком у мовній підготовці педагогів за радянських часів була недостатня увага влади до культурно-мовних потреб національних меншин, які мешкали на теренах України і в національних школах яких викладання мало б здійснюватися їх рідною мовою (грецькі, польські, єврейські, угорські та інші школи в Україні). Але цій проблемі радянська влада не приділяла належної уваги.

Основні тенденції щодо підготовки педагогічних кадрів для національних шкіл, її мовної складової сформувалися в СРСР у 20–30-х роках ХХ століття. На переконання Л. Войналовича, у галузі освіти для національних меншин у цей період склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, бракувало педагогічних кадрів, з іншого – національні навчальні заклади не могли набрати необхідної кількості студентів. Причин цього було декілька: тяжкий матеріальний стан студентів, низький рівень знань абітурієнтів, що також впливало на недобір у професійно-педагогічні навчальні заклади [3].

На думку фахівців, головними тенденціями мовної підготовки педагогів для національних шкіл можна вважати такі:

- нівелювання етнокультурного чинника в розвитку системи професійно-педагогічної освіти на користь формування особистості вчителя як представника «радянського народу»;

- відсутність належної уваги до рідномовної (титульної та мови національної меншини) професійної підготовки вчителя;
- репресивний характер освітніх трансформацій, їх залежність від ідеологічного фону в освітній сфері [10, с. 97].

Висновки. Отже, підсумовуючи зазначимо, що мовна предметність в освіті майбутніх педагогів є одним з базових компонентів їхньої професійної підготовки, а розвинутість усно-мовленнєвої комунікативної компетенції становить необхідну умову їхньої подальшої практичної діяльності. Загалом в освітньому просторі СРСР, у педагогічних навчальних закладах мовна підготовка була підпорядкована ідеологічним постулатам побудови комуністичного суспільства. З одного боку, формально існували за-

конодавчі умови для здійснення мовної підготовки в Україні на національному ґрунті, а з іншого система суспільних пріоритетів вибудовувалась таким чином, що престиж української мови в суспільних відносинах та в системі освіти був штучно занижений.

Утілюючи сучасні мовні стратегії в педагогічну освіту України, варто пам'ятати уроки історії, зокрема недоліки та суперечності мовної підготовки за часів СРСР, до яких фахівці відносять: заідеологізованість, надмірну централізацію в розробці навчальних планів та програм, відсутність вільного доступу студентів до іншомовного середовища, тотальна русифікація навчально-виховного процесу, недостатня увага влади до культурно-мовних потреб національних меншин тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Базиліак Н.** Мовна підготовка майбутніх спеціалістів: європейський вимір України // Молодь і ринок. 2011. № 5. С. 136–141.
2. **Безлюдна В.** Аналіз змісту і якості професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов у 70–80-ті рр. XX століття // Молодь і ринок. 2016. № 8. С. 73–77.
3. **Войналович Л. П.** Організаційні засади професійно-педагогічної освіти для національних меншин в Україні в 20–30 роках XX століття. URL: www.eprints.zu.edu.ua/1532/1/81/pdf
4. **Гончарук Ю. В.** Методичні й методологічні орієнтири процесу викладання іноземних мов у період зміни соціального замовлення // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Педагогіка. 2010. Т. 144, вип. 131. С. 65–70.
5. **Коляска І. В.** Освіта в Радянській Україні: [пер. з англ. з доповн. і додатк]. Торонто: Peter Martin Associates, 1970. 246 с.
6. **Кульга Н. К.** Використання інноваційних технологій навчання – запорука успіху якісної підготовки фахівців // Проблеми освіти. 2000. № 22. 193 с.
7. Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожин та ін. Київ: Вища школа, 2000. 663 с.
8. **Осіпчук Н. В.** Розвиток мовної підготовки студентів вищих технічних навчальних закладів у радянський час // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. 2014. Вип. 9. С. 122–125.
9. **Парахіна М. Б.** Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950 – першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми) // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 128–146.

REFERENCES

1. **Bazyliak, N.** (2011). *Movna pidhotovka maibutnix spetsialistiv: yevropeiskyi vymir Ukrainy* [Language training of future specialists: the European dimension of Ukraine] // *Molod i ryнок. Ukrainian scientific journal*, no. 5, pp. 136–141. [in Ukrainian].
2. **Bezliudna, V.** (2016). *Analiz zmistu i yakosti profesiinoi pidhotovky maibutnix uchyteliv inozemnykh mov u 70–80-ti rr. 20 stolittia* [Analysis of the content and quality of professional training of future teachers of foreign languages in the 70–80s of the twentieth century] // *Molod i ryнок. Ukrainian scientific journal*, no. 8, pp. 73–77. [in Ukrainian].
3. **Voinalovych, L. P.** *Orhanizatsiini zasady profesiino-pedahohichnoiosvity dlia natsionalnykh menshyn v Ukraini v 20–30 rokakh 20 stolittia* [Organizational principles of professional and pedagogical education for national minorities in Ukraine in the 20–30 years of the twentieth century]. URL: www.eprints.zu.edu.ua/1532/1/81/pdf [in Ukrainian].
4. **Honcharuk, Yu. V.** (2010). *Metodychni y metodolohichni oriientyry protsesu vykladannia inozemnykh mov u period zminy sotsialnoho zamovlennia* [Methodical and methodological orientations of the process of teaching foreign languages in the period of change of social order] // *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademii»]*. Seriya: Pedahohika. *Ukrainian scientific journal*, t. 144, vol. 131, pp. 65–70. [in Ukrainian].
5. **Koliaska, I. V.** (1970). *Osvita v Radianskii Ukraini* [Education in Soviet Ukraine]. Trans. from English with add. and applications. Toronto: Peter Martin Associates, 246 p. [in Ukrainian].

10. **Постоева Л. С.** Уроки XX століття: становлення та розвиток національної школи в Україні // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. 2013. № 3. С. 93–98.
11. **Сергійчук О.** Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955–1965) // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 6. С. 4–7.
12. **Юхименко Н. Ф.** Філософсько-освітні виміри формування та становлення системи освіти України в період тоталітаризму // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки. 2012. № 15. С. 136–140.
13. **Андрущенко В.** Світанок Європи: проблема формування нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття: монографія. Київ, 2011. 1099 с.
6. **Kulha, N. K.** (2000). Vykorystannia innovatsiinykh tekhnolohii navchannia – zaporuka uspihku yakisnoi pidhotovky fakhivtsiv [The use of innovative learning technologies – the key to success of quality training] // Problemy osvity. Ukrainian scientific journal, no. 22, 193 p. [in Ukrainian].
7. **Slusarenko, A. H., Husiev V. I., Drozhyn V. P.** ta in. (2000). Novitnia istoriia Ukrainy (1900–2000). [Recent history of Ukraine (1900–2000)]: textbook. Kyiv: Vyshcha shkola, 663 p. [in Ukrainian].
8. **Osipchuk, N. V.** (2014). Rozvytok movnoi pidhotovky studentiv vyshchyykh tekhnichnykh navchalnykh zakladiv u radianskyi chas [Development of language training of students of higher technical educational institutions in Soviet times] // Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity. Ukrainian scientific journal, vol. 9, pp. 122–125. [in Ukrainian].
9. **Parakhina, M. B.** (2014). Osoblyvosti rusyfikatsii v URSR u druhii polovyni 1950 – pershii polovyni 1960-kyh rr. (z istorii movnoi problemy) [Features of Russification in the USSR in the second half of 1950 – first half of the 1960s (from the history of the language problem)] // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Ukrainian scientific journal, no. 4, pp. 128–146. [in Ukrainian].
10. **Postoieva, L. S.** (2013). Uroky XX stolittia: stanovlennia ta rozvytok natsionalnoi shkoly v Ukraini [Lessons of the twentieth century: the formation and development of the national school in Ukraine] // Zbirnyk naukovykh prats Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky. (Collections of scientific works), no. 3, pp. 93–98. [in Ukrainian].
11. **Serhiichuk, O.** (2000). Movna sytuatsiia u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (1955–1965) [Language situation in higher educational institutions of Ukraine (1955–1965)] // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. Ukrainian scientific journal, vol. 6, pp. 4–7. [in Ukrainian].
12. **Yukhymenko, N. F.** (2012). Filosofsko-osvitni vymiry formuvannia ta stanovlennia systemy osvity Ukrainy v period totalitaryzmu [Philosophical and educational dimensions of the formation and formation of the education system of Ukraine in the period of totalitarianism] // Naukovi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filosofska nauky. Ukrainian scientific journal, no. 15, pp. 136–140. [in Ukrainian].
13. **Andrushchenko, V.** (2011). Svitank Yevropy. Problema formuvannia novoho vchytelya dlya ob'yednanoyi Yevropy XXI stolittya [Dawn of Europe. The problem of formation a new teacher for a united Europe in the 21st century: monograph. Kyiv, 1099 p. [in Ukrainian].